

TÜRK VE TÜRKİSTAN (ORTA ASYA)-TÜRK SANATINA DAİR DÜŞÜNCELER/THOUGHTS ON TURKISH AND TURKISTAN (CENTRAL ASIA) – TURKISH ART

Bekir DENİZ*

Özet

Türk Sanatının başlangıcı, Türkler hangi topraklarda yaşamış olursa olsun, *Türkistan/Orta Asya* Türk Sanatına dayanır: Türklerin Yontma Taş Devri de, Demir Devri de, devri, Neolitik Devri de *Türkistan* da/Orta Asya’da yaşanmıştır. Anadolu’da, arkeologların kazılarda Türk devrini göz ardı edip, Antik dönemleri ön plâna çıkartması, Antik dönem sanatını adeta Türk devri sanatı imiş gibi takdim etmelerinden dolayı insanlar Antik Dönem tarih ve sanatını Türk devri imiş gibi algılamakta ve Türklerin ilk çağlarını Anadolu’da yaşadığını düşünmektedir. Daha XIX. yüzyıldan itibaren, özellikle Avusturyalı ve Alman Sanat Tarihçiler Türk ve İslam Sanatını araştırıp öğrendikten sonra gözlerini *Türkistan/Orta Asya*’ya çevirmiş, Türk Sanatının kökeninin *Türkistan* olduğunu ortaya koymuşlardır. Bazı Türk Sanat Tarihçiler neredeyse yirminci yüzyıl boyunca bunun aksini ispata çalışmış: Türk Sanatının kökenini Anadolu’daki Antik medeniyet ve Kafkasya’da yaşayan bazı halklara yamamaya çalışmışlardır. Yirminci yüzyılın ortalarında rahmetli *Celal Esat Arseven*, *Remzi Oğuz Arık*, *Suut Kemal Yetkin*, *Emel Esin* bunun aksini savunmuş, İkinci Dünya Savaşı yıllarında, kendi ülkelerinin baskısından kaçıp Türkiye’ye sığınan ve her biri bulunduğu üniversitenin Sanat Tarihi alanında öncüsü olan *Ernest Diez*, *Kurt Erdmann*, *Katerina Otto-Dorn* gibi bilim adamları Türk Sanatının İlk Çağlardan beri *Türkistan/Orta Asya*’da şekillenip, Türk ülkelerine nasıl yayıldığını göstermeyi başarmışlardır. Bunların öğrencileri olan Sayın *Prof. Dr. Oktay Aslanapa*, *Prof. Nejat Diyarbekirli*, *Prof. Dr. Rüçhan Arık*, *Prof. Dr. M. Oluş Arık*, *Prof. Dr. Gönül Öney*, *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı* ve *Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı* ısrarla Türk Sanatının kökeninin *Türkistan/Orta Asya* olduğunu savunmuşlardır. 1990 yılından sonra, genç sanat tarihçilerin bu alanda yaptığı çalışmalar Türk sanatının kökeninin *Türkistan/Orta Asya* olduğu gerçeğini gözler önüne sermiştir. 1970 yıllarına kadar Üniversitelerde Orta Asya-Türk Sanatı” diye bir ders yokken, bugün Sanat Tarihi Bölümlerinde “Orta Asya-Türk Sanatı Anabilim Dalı” veya “Orta Asya-Türk Arkeolojisi Anabilim Dalı” açılması bunu kanıtlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk, Türkistan, Türk Sanatı, Türk Sanatı Tarihi. Orta Asya, Orta Asya-Türk Sanatı, Anadolu-Türk Sanatı.

Abstract

No matter where Turks have lived, the origin of Turkish art goes back to *Turkistan / Central Asian* Turkish Art: the new Stone Age, Bronze Age and Neolithic Age of the Turks passed in *Turkistan*. It is thought that the early ages of the Turks passed in Anatolia and art of the antique period is mixed with Turkish period because archaeologists tend to neglect the Turkish periods and focus on antique periods and present antique period art as if it was Turkish art. Starting from the 19th century, especially Austrian and German art historians worked on Turkish and Islamic art and learned them and afterwards they focused on *Turkistan /Central Asia* and proved that the origins of Turkish art depend on Turkistan. However,

* Prof. Dr. Ululararası Hoca Ahmet Yesevî Kazak-Türk Üniversitesi, Spor ve Sanat Fakültesi, Dizayn ve Geleneksel El Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi, Türkistan-Kazakistan/ Prof. Dr. International Hoca Ahmad Yasawi University, Faculty of Sports and Arts, Department of Design and Traditional Handicrafts, Turkistan-Kazakhstan. bekrdenz@gmail.com

during the 20th century, some Turkish art historians tried to prove the opposite theory by arguing that the origins of Turkish art were associated with Anatolian ancient civilizations and some Caucasian civilizations. During the mid-20th century *Celal Esat Arseven*, *Remzi Oğuz Arık* and *Suut Kemal Yetkin*; *Emel Esin* challenged this belief and during the 2nd World War *Ernest Diez*, *Kurt Erdmann* and *Anna Erdmann*, *Katerina Otto-Dorn*, distinguished art historians who immigrated to Turkey by escaping from the terrors in their homelands, tried to show how Turkish art was originated and shaped in Central Asia and transferred to other Turkish countries. *Prof. Dr. Oktay Aslanapa*, *Prof. Nejat Diyarbekirli*, *Prof. Dr. Rüçhan Arık*, *Prof. Dr. M. Oluş Arık*, *Prof. Dr. Gönül Öney*, *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı* and *Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı*, who were the students of these professors, insisted that *Turkistan / Central Asia* had been the origin of Turkish Art. After 1990 the studies of the young art historians approved that the origin of Turkish Art was *Turkistan / Central Asia*. While until 1970 in the universities, there was not a course named “Central Asian–Turkish Art” today the departments of Art History offer courses titled “Central Asian Turkish Art” or “Central Asian Turkish Archaeology”. This situation reinforces the argument of this paper.

Key words: Turk, Turkistan, Turkish Art, History of Turkish Art, Central Asia, Central Asian Turkish Art, Anatolian Turkish Art.

I-GİRİŞ

Türklerin hüküm sürdüğü topraklarda görülen sanata *Türk Sanatı* denir. *Türk Sanatı Tarihi* Türklerin yaşadıkları topraklara göre isimlendirilir: Orta Asya’da hüküm sürdükleri dönemlerdeki sanatına *Türkistan/Orta Asya –Türk Sanatı*, Anadolu, Azerbaycan, Kazakistan vb. topraklarında yaşayan Türklerin Sanatına *Anadolu-Türk Sanatı*, *Azerbaycan-Türk Sanatı*, *Kazakistan-Türk Sanatı* vb. isimler verilir. Türklerin İslamiyet’ten önceki devirlerdeki Sanatına *İslamiyet Öncesi Türk Sanatı*; İslami dönemdeki sanatına da *Türk-İslam Sanatı* denir. Yine yaşadıkları topraklara göre *Anadolu-Türk İslam Sanatı*, *Azerbaycan Türk-İslam Sanatı*, *Kazakistan Türk-İslam Sanatı* vb. şekillerde adlandırılır.

Türk Sanatı, Hun, Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Kimek, Hazar vb. Türk Devlet ve boylarının (Töles) henüz Avrupa topraklarına geçmeden önce, Orta Asya’da yaşadıkları dönemlerdeki sanatı, genel manâda, *Türkistan/ Orta Asya-Türk Sanatı* diye adlandırılır. Daha özeldir ise *Doğu Türkistan* (Sığış Türkistan), *Batı Türkistan Sanatı* (Batıs Türkistan) şeklinde isimlendirilir. Başka bir deyişle, Türkistan’da bağımsız ya da esaret altında yaşayan tüm Türklerin sanatını ifade eden bu terim İlkçağlardan başlayarak günümüze kadar devam edegelen *Türk Devletleri ve Türk Soylu Halkların* (Budun) sanatını ifade eder. Bu nedenle *Türkistan/Orta Asya* ve Türkistan dışında Avrupa, Kuzey Afrika, Kıbrıs, Anadolu, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan ve Kafkaslarda yaşayan Türklerin sanatı ortak özellikler taşır.

Türkistan/Orta Asya tarihin ilk çağlarından itibaren Türk toprağıdır; *Anav*, *Afanezyovo*, *Andronovo*, *Karasuk*, *Tagar Kültürleri* bu topraklarda yaşanmıştır. Bu ve bundan sonraki kültürlerin (Pazırık, Berel vb.) her dönemi de *Türk Sanatı*’dır. Bugün de Türk sanatı yaşanmaktadır. Zaman içinde bölgeler arasında farklı üsluplar ortaya çıkmış olsa da özde yapılanların tamamı *Türk Sanatı*’dır. Başka bir deyişle, Yontma Taş Devri de, Neolitik Devir de bu topraklarda geçmiş, *Sanat* da bu topraklar da şekillenmiştir. Anadolu, Irak, İran, Suriye, Azerbaycan, Avrupa veya diğer yerlerde yaşayan Türklerin *İlkçağı* da bu topraklarda gerçekleşmiştir. Anadolu-Türk Sanatının kökeni, bin yıldan beri Anadolu’da devam etmiş olsa da, *Türkistan/Orta Asya Türk Sanatına* dayanır: Kendi kökenini Antik Dönemde arayan Avrupalıların XIX. yy.’dan beri Anadolu’da sürdürdükleri *Antik Devir* kazıları sonrasında *Antik Dönem Sanatı* adeta *Türk Sanatı* gibi takdim edilmiş; Yunan, Roma ve Bizans kültürü *Türk sanatı* imiş gibi tanıtılmıştır: Kendisini Avrupalı sayan Türkiye’deki bazı aydınlarımız

da dahil pek çok insan *Antik Sanatı* Anadolu-Türk Sanatı gibi algılar hale gelmiş; Anadolu’da yaşanan tarih devirlerini Türklerin Taş Devri, Demir Devri, Neolitik Devri gibi düşünmeye başlamıştır. Özellikle yeni nesil Türklerin bu devirleri Anadolu’da yaşadığını sanmaktadır. Bugünkü Antik dönem hayranlığı da arkeologlarımızın bu Batıya öykünmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenledir ki pek çok insan Türklerin arkaik çağlarını Anadolu’da geçirdiğini düşünmekte, dolayısıyla *Türkistan/Orta Asya Sanatını* algılamakta güçlük çekmektedir.

Bugün bilim dünyasında Orta Asya için “Orta Asya, İç Asya, Merkezi Asya, Ortalk Asya Türk Sanatı” gibi isimlendirmeler kabul gören bir adlandırmalardır. Ancak, bu terimler daha XIX. yüzyılın ortalarında, Rusların Türkistan’da yaşayan *Türk Soylu Halklar* (Budun) için “Türkistan” ismi yerine kullandıkları yakıştırmalardır: 1865 yıllarından itibaren, Çarlık Rusya’nın Karadeniz’e açılma politikaları gereği, SSR toprakları Rusya ve Orta Asya adında iki idari bölgeye ayrılmış, Odenburg’dan yönetilen Taşkent’te “Türkistan Genel Valiliği” kurularak, Türkistan’ın (Orta Asya) idari merkezi yapılmış, Türk tarihi boyunca kullanılan “Türkistan” ismi unutturulmuş, *Doğu Türkistan ve Batı Türkistan* isimleri ortadan kaldırılmıştır. Aynı yıllarda Batı Türkistan’da faal durumda olan *Hive Hanlığı, Buhara Hanlığı* ve *Hokand Hanlığı*’nın birbirleriyle olan düşmanlığından da yararlanılarak Kazakistani Türkmenistan ve Özbekistan topraklarının tamamı isgal edilmiş ve Rus toprakları haline getirilmiştir. Dil devrimi yapılmadan evvel Türklere “Rus El Sanatları” öğretilmiştir (G.Maimakova, 2005,64). Böylece, daha o yıllarda Türk örf ve adetleri unutturulmuştur Bugün sadece Çin işgalindeki Uygur toprakları için sanki Uygurlar için verilmiş özel bir isimmiş gibi, *Doğu Türkistan* adı kullanılmaya devam etmektedir. Halbuki *Uygurlar* On ok boyuna mensup Türklerdir ve “Uygurlar” ismiyle kurulmuş bir devlettir: Vatanları, başkentleri, kendi adlarına bastıkları paraları, bayrakları ve yazıları vardır. Doğu Türkistan “Uygur Özerk Bölgesi” ise, “Batı Türkistan neresi? ” diye sormak gerekmez mi? Ancak,i bugün Doğu Türkistan (Uygur) dışında kalan tüm Türkistan toprakları ya devletlerin adıyla anılmakta ya da *Orta Asya* diye isimlendirilmektedir (V.V. Barthold, 1981; 1997; L. Ligeti, 1986; E. Chavannes, 2007; W. Radlof, 1866-67; Á.Vámbéry,1865; E. Esin, 1974). Biz, hafızalardaki tarihi geçmişin (bellek) kaybolmaması adına, Türkiye’de yanlış bir şekilde ve ısrarla Orta Anadolu Bölgesi’ne “Kapadokya”, Çukurova’ya “Klikya” denilmesi gibi, “Orta Asya vb.” şekilde yakıştırılan tüm bu adlandırmaların yanlış olduğunu, bu adlandırmalar yerine, tarihteki “Türkistan” isminin kullanılmasının, sanat sözkonusu ise “Orta Asya-Türk Sanatı” yerine “Türkistan Sanatı” denilmesinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Avrupa’da Sanat Tarihi araştırmaları İlkçağlara kadar uzanır; Romalılar çağında mimar, mühendis ve yazar olan *Marcus Vitruvius Pollio* (D. M.Ö. 80-70, Ö. M.Ö. 15’den sonra) tarihi eserleri toplayıp sergileyen bir kişi olarak tanınır. O’nun bu çabaları ileriki yıllarda halk arasında alışkanlık haline dönüşmüş, bu çalışmalar Rönesans Döneminde de devam etmiş; *Medici Ailesi* gibi sanatçıyı ve sanatı koruyan, gözetleyen sanatseverler, bugünkü manâda sanat koruyucuları (sponsor) ortaya çıkmıştır. XVIII. yy.’da Alman vatandaşı *Johann Joachim Winkelmann* (1717-1768), Antik Döneme duyduğu hayranlık neticesinde, *Sanat Tarihi*’nin bir bilim dalı haline gelmesini sağlamış, Sanat Tarihi daha bu yıllardan itibaren Avrupa Üniversitelerinde ders olarak okutulmaya başlamıştır. Avrupalılar daha XIX. yüzyıla gelmeden kendi tarihinin köklerini aramaya koyulmuş, kendi ülkelerinin sanatı ve Sanat Tarihini araştırıp-incelemeyi tamamladığında gözünü Türk ve İslam Sanatına çevirmiş ve sonuçta Türk kültür ve medeniyetleriyle karşı karşıya gelmiştir: Yaptığı her işi basit gören, o’nu yazıya dökmeyen ve incelemeyen Türklerin yaptığı her sanat eserini, Türk dili ve tarihini öven ve göklere çıkartan makaleler, kitaplar yazmaya başlamışlardır XIX. yüzyılda ünlü Rus tarihçi *V.V. Barthold* (1869-1930), *S. P. Tolstov*, (1907-1976), *L.N. Gumilöv* (1912- 1992), aslen Avusturyalı olan *Josef Strzygowski* (1862-1941), H. Glück,

Macar asıllı İngiliz vatandaşı *Sir Mark Aurel Stein* (1862-1943), Alman vatandaşı *W. Radlof* (1837-1918), *A. Von Le Coq* (1860-1930), *Fredrich Sarre* (1865-1945), *Gedruide Bell* (1868-1926), *Prof. Dr. Annemarie von Gabain* (1901-1943), Fransız *É. Chavannes* (1865-1918), *A. Gabriel* (1883-1972), *Jean Paul Roux* (1925-2009), Macar vatandaşı *Á.Vámbéry* (1832-1913), *A. L. Ligetti* daha o yıllarda Türk tarihi, Türk kültürü ve sanat eserlerini incelemekle kalmamış, Türk yurdu ve Türk Sanatının kökenini araştırmaya yönelik çabanın içine girmişlerdir (A.V. Gabain, 1873; W. Radlof, (1866-67), Á.Vámbéry, (1865); A. Gabriel, 1931-1934; S. P. Tolstov, 1947; T.T. Rice., 1965; V.V. Barthold. 1981, 1997; L.N. Gumilöv, 1999; K. Jettmar., 1967; M. P. Gryaznov., 1969; J. Strzygowski., 1974; H. Glück., 1974; N. Diyarbakirli, 1974; A. Temir, 1991; Jean-Paul, Roux, 1999). Daha o günlerde söylediklerini bugün Sanat Tarihçilerin hâlâ tartışıyor olacağını bilmeden, *Anadolu-Türk Sanatı'nın Türkistan/Orta Asya-Türk Sanatı'nın* devamcısı olduğu tezini savunmuşlardır: O yıllardaki modaya uyarak araştırmalarını daha çok Moğolistan ve Doğu Türkistan üzerinde yoğunlaştıran Avrupalı Türkolog ve tarihçilerden (Oryantalistler) *Sir Aurel Stein* tarafından 1906-1908 yıllarında, daha *Pazırık Halısı'nın* bulunmasından 45 yıl önce, Doğu Türkistan'da *Lou-lan* kuyu mezarında ve *lop-nor'da* bir Budha tapınağında (stupa) yapılan kazılarda, halı parçaları bulunmuştur (A. Stein., 1912). 1913 yılında, *A.Von Le Coq* (1860-1930) tarafından Turfan Bölgesi'nde, *Kuça* şehri yakınlarındaki *Kızıl'da* bir tapınak odasında, halen *Berlin İslam Eserleri Müzesi'nde* sergilenen, M. S. 5-6 yy.'lardan kalma, Göktürkler dönemine ait halı parçaları ele geçirilmiştir (F. Sarre - Th. Falkenberg, 1921). *A. Von Le Coq* halıların yanı sıra Hoça'daki tapınaklarda bulunan Uygur el yazmalarını ve freskleri (Altun Yaruk Hazine) küçük parçalar (tablet) halinde at ve eşek sırtında o günkü Doğu Almanya'ya taşımıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sırasında Doğu Berlin'den Snt. Petersburg'a (Leningrad) getirilen bu tabletler bugün *Ermitaj Müzesi'nin* etnoğrafik ve antropolojik nitelikli önemli eserlerinin biriktirildiği, şehir dışındaki depolarda, demir kapılar arkasındaki çelik kasalarda korunmaktadır; araştırma yapılması ve fotoğraf çekilmesine hiçbir şekilde izin verilmeyen bu tabletler Uygur ve Türk tarihini gün yüzüne çıkartacak fresk (duvar resmi) ve yazılarla doludur.

Aynı yüzyılda Türk bilim ve sanat adamlarından *Osman Hamdi Bey* (1842-1910), *Celal Esat Arseven* (1876-1971); yüzyılım ortalarında da *M. Fuat Köprülü* (1890-1966), *Remzi Oğuz Arık* (1899-1954), *Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin* (1903-1980), *Prof. Dr. Osman Turan* (1914-1978), *Prof. Dr. Bahaeddin Ögel* (1923-1989), *Prof. Dr. Muharrem Ergin* (1925-1995) gibi aydınlar (C. E. Arseven, 1955; R. O. Arık, 1956, 1976; F. Köprülü, 1974, 1976; S. K. Yetkin, 1970; O. Turan, 1969; B. Ögel, 1971; M. Ergin, 1999) Türk tarihi ve sanatının varlığını ispatlamak, tanıtmak uğruna çok uğraş vermişlerdir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında Nazilerin baskısından kaçarak Türkiye'ye sığınan Alman bilim adamları Türkiye'de Sanat Tarihi'nin temellerini atmıştır. Bunların başında *Ernest Diez* (1871-1961), *Kurt Erdmann* (1901-1964), *Katerina Otto-Dorn* (1908-1999) gibi isimler gelir. Bunların öğrencileri olan merhum *Prof. Dr. Oktay Aslanapa* (1914-2013), *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı* (1923-2009), *Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı* (1934-2010) ile *Prof. Dr. Rüçhan Arık*, *Prof. Dr. M. Oluş Arık*, *Prof. Dr. Gönül Öney*, *Prof. Dr. Günseli Renda*, *Prof. Dr. Nurhan Atasoy* gibi Türk bilim adamları Türkiye'de Sanat Tarihinin kurucusu olmuşlardır (O. Aslanapa, 1955; E. Diez-O. Aslanapa-M. M. Koman, 1950). Daha o yıllarda, özellikle ünlü Türkolog ve Sanat Tarihçi rahmetli *Dr. Emel Esin* (1914-1987), daha sonra da Sayın *Prof. Nejat Diyarbakirli* (N. Diyarbakirli, 1974) her vesilede söyledikleri reddedilse de, ısrarla "Türk sanatının kökenin *Türkistan* olduğunu" savunmuşlardır. Bu anlamda, kendi sanatımızı bize öğreten, Türk Sanatının kökeninin *Türkistan/Orta Asya-Sanatına* dayandığını ilk söyleyenler de Avrupalılardır. Ancak, bunların dışındaki Avrupalılar, "Türkleri savaşmaktan ve kırıp-dökmekten başka mahareti olmayan barbarlar" olarak takdim etmekten hiçbir zaman geri kalmamışlardır.

Türk Sanatı, Rusya ve Çin'in Türkistan'ı kapalı bir kutu haline getirmesi ve Türk Sanatı Tarihi araştırma ve kazı sonuçlarını sadece kendi içlerinde paylaşmaları neticesinde, bilim dünyasından gizlenmiştir. Avrupalıların kurdukları Şarkiyat Enstitüleri, Araştırma Merkezleri gibi kurumlar ve bazı Rus aydınlarının eserlerini yayınlamak suretiyle, biraz da Rus topraklarında olup bitenleri öğrenmek amacıyla, Türk Sanatı ve Doğu kültürlerine ait Rus kaynaklarından alınan bazı popüler bilgiler ve kitaplar neşredilmişse de bunlar *Türkistan/Orta Asya Türk Sanatını* anlatmakta hiçbir zaman yeterli olamamıştır (T.T. Rice, 1965; E. D. Philips, 1965; M. P. Gryaznov, 1969). Ama Türk Sanatını popüler hale getirmiş, Avrupa'da "Oryantalizm" diye anılan bir akım ortaya çıkmıştır. Bu anlamda Türkiye'de, 1935 yıllarında Rusya'da yayımlanan *Etnoloji ve Antropoloji Dergisi*'nde yayımlanan bilgiler ile Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan birkaç makale, günümüzde bile ilk başvuru kaynağı niteliğindedir (C. P. Tolstov, 1947; V. M. Jirmunskiy, 1961). Nevar ki, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da ne *Türkistan/Orta Asya*'da kurulan Türk Cumhuriyetleri ne de Anadolu ve Azerbaycan'da yaşayan Türkler, Sovyetler döneminde yapılan araştırmaları aşabilecek yeni araştırmalar ortaya koyamamışlardır. Günümüzde, Türkiye'de bu konuda yapılan araştırmaların tamamı, çok iyi niyetlerle yapılmış olsa da, kişisel çabaları aşmayan, devlet desteğinden yoksun, bölük-pörçük çalışmalar halindedir. Yine, aradan geçen 20 yıla rağmen, *Kazakistan'da Sanat Tarihi bir bilim dalı haline gelememiştir*; Kazak arkeolojisinin yönetimi, bugün bile Rus asıllı, Kazakça bilmeyen arkeoloğların idaresindedir. Otrar gibi önemli yerleşim yerlerinin kazısı Fransız ve Rus bilim adamlarınca yapılmaktadır. Özbekistan ve Türkmenistan'da da durum bundan farklı değildir. Timur'un doğduğu *Şehr-i Sebz*'deki *Ak-Saray*'ın kazı ve restorasyon çalışmaları Fransız bilim adamlarınca yürütülmektedir. Ne Kazaklar ne de diğerleri 1930-40 yıllarında, Sovyetler Birliği döneminde yapılan kazılarda çıkan eserlerin neredeyse tamamının Snt. Petersburg/Leningard'daki *Ermitage Müzesi*'ne götürülmesinden sanki hiç ders almamış gibi görünmektedir. Bugün Snt. Petersburg Ermitage Müzesi dünyanın sayılı Müzelerinden birisi ise bunun sebebi Türk topraklarından getirilen, Türklerin arkaik devirlerine ait Türk eserlerinin zenginliğindedir. Pazırık Kurganları'ndan çıkan eserler bile tek başına bir hazinedir. Ama ne yazık ki bu eserlerin üzerinde de *Hun, Göktürk* vb. Türk isimleri değil, *Sogd, Kuşan, Baktırya, Ahamenid* (Ahameniş) vb. içinde Türk kelimesi bulunmayan, başka milletlerin adları yazılıdır.

Anadolu'da sadece Antik Dönem sanatı değil Türk Sanatı'nın da bulunduğunu; Türk Sanatının Anadolu'daki bin yıllık geleneğinin Selçuklular ve Osmanlılar kanalıyla bugüne aktarıldığını Türkiye'de ilk söyleyen rahmetli *Remzi Oğuz Arık, Prof. Dr. Celal Esat Arseven, Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin, Dr. Emel Esin* (E. Esin., tarihsiz), *Prof. Dr. Bahaeddin Ögel* ve onlarla aynı görüşü paylaşan *Prof. Dr. Oktay Aslanapa* (O. Aslanapa., 1972; O. Aslanapa., 1991; O. Aslanapa., 1996), *Prof. Nejat Diyarbakirli* (N. Diyarbakirli, 1974, 1984, 9-43) *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı, Prof. Dr. M. Oluş Arık* (M. O. Arık., 1994), daha Sovyetler Birliği dağılmadan yıllarca önce bugünkü Anadolu-Türk Sanatının *Türkistan/Orta Asya-Türk Sanatının* devamcısı olduğunu; "Anadolu-Türk Sanatının kökeninin *Türkistan/Orta Asya-Türk Sanatından* geldiğini" söyleyen ve ispat eden ilk bilim adamlarımızdır. Nevar ki pek çok Türk bilim adamı onların söylediklerine kulaklarını tıkamış, ardlarından onları "Turancı, ırkçı, şövenist" olmakla suçlamış; sadece Bizans ve Avrupa Sanatını araştırmış, Türkistan'daki Türk Sanatına sırtını dönmüş; Türk Sanatının kaynaklarını Türkistan'dan çok Ermeni, Rum, Eski Yunan, Roma, Bizans sanatına dayandırmaya çalışmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeni nesil araştırmacıların araştırma sonuçlarını gördükten sonra, ömürleri boyunca reddettikleri adı geçen bilim adamlarına nasıl haksızlık ettiklerini yeni yeni anlar hale gelmişlerdir.

Günümüzde, Türkiye'deki Türk Sanat Tarihçileri Anadolu-Türk Sanatı'nın kaynaklarının *Türkistan/Orta Asya*'da olduğunu bildiği halde, Orta Asya'ya gelerek yerinde

görmek ve araştırmak yerine, Karluk Türklerine “Karahanlı”, Batı Göktürkler’e “Kuzey Türkleri” diyen Avrupalıların sunduğu yanlış ve yanlış bilgileri tekrar etmeye devam etmektedir. Buna karşılık, Orta Asya’da bulunan Türk Cumhuriyetleri de, tıpkı Kazakistan da olduğu gibi, Sovyetler Birliği döneminde Rus bilim adamlarının yaptığı araştırmaların dışına çıkmayıp, onların öğrettiği, doğru ya da yanlış bilgilerin tekrarına devam etmektedir. Sözelimi A. Margulan (Alkey Margulan, Tom. I, 1986, Tom: II, 1987), L. Beresneva (L. Beresneva, 1994) ile V. G. Moşkova ve N. Dovodov’un Kazakistan ve Özbekistan topraklarında yaptığı arkeolojik ve etnolojik bilgilere henüz daha iyisi eklenememiştir (V.G. Moshkova, 1996; V.G. Moshkova, 1996; V. G. Moshkova, 1996; N. Dovodov, 1983).

Bugün *Türkistan/Orta Asya* topraklarında yaşayan *Türk Soylu Halklar’ın*, (Budun) sanatın her alanında, Milli bilince ihtiyacı vardır: Sanat, ister mimari ister el sanatları olsun bir kültür ürünüdür: Kültürden uzaklaşma yozlaşmayı beraberinde getirir. Kültür aktarımında yapılacak en küçük hata ileride tamir edilemeyecek yanlışlara yol açabilir. Bir süre sonrasında da geleneksel hafıza (bellek) kaybolur. Ortaya ne olduğu belirsiz bir üslup çıkar. Bunlarla büyüyen nesiller de geleneksele karşı bir uzaklaşma kaçınılmaz hale gelir. Bugün Kazakistan ve Türkmenistan’da yeni şehirler kurulmakta, Astana (Kazakistan) ve Aşgabat’ta görkemli ve mükemmel binalar yapılmaktadır. Bu mimari gelişmeye Sanat Tarihi açısından baktığımızda bizce, yeni kurulan şehirler ve binalar ne kadar görkemli ve gösterişli olursa olsun, milli bir mimarlık üslubu taşımamaktadır: Şehirler kültürleriyle yaşar. Bugün Bağdat, Kaşgar, Hoten, Semerkant, Buhara, Hive, Tebriz, Rey, Keşan (Kaşan), İstanbul, Konya, Kayseri gibi eskinin büyük kentlerinin bir kısmı bugün başkent ya da büyük bir şehir değildir ama kişiliği olan şehirlerdir; mimari özellikleriyle, sanatıyla eskiden izler taşımaktadır. Bugün eski ihtişam ve önemini yitirmiş olsalar da her biri mimarisıyla, sanatıyla ve kültürüyle yaşamaya devam etmektedir. Yani bunlar eskiden de, günümüzde de birer kültür başkentidir. Türk sanatı, İslam kültürü denildiğinde bu şehirler akla gelmektedir. Astana ya da, Aşgabad her gün büyüme devam etmektedir. Bu bakımdan Milli bir şehircilik, mimari doku ve mimari süsleme üslubu yaratma şansı hâlâ bitmiş değildir.

Türkistan/Orta Asya’daki İslamiyet Öncesi Türk Sanatı da diyebileceğimiz, Türklerin İslamiyet’ten önceki dönemlerine ait Türk Sanatı Anadolu, Avrupa, Afrika, İran, Irak, Suriye gibi farklı coğrafyalarda yaşayan Türkler için her zaman, *Türkistan/Orta Asya*’da yaşayan Türk devletleri belki bunun farkında olmayabilirler ama gizemli dönemlerin sanatı olmuştur: Adıgeçen ülkelerdeki devletlerin sanatı da, Türkistan’da yaşayan Türk Halkları için hep gizemli kalmıştır. Hem Türkistan’daki Türk Sanatını hem de Anadolu, Avrupa, Afrika, İran, Suriye, Irak, Suriye topraklarındaki Türk Sanatını tanımak mutlaka her iki tarafa da yeni ufuk ve bakış açısı kazandıracaktır. *Türkistan/Orta Asya*’da yaşayan *Türk Devletleri ve Akraba Türk Boylarının* tarihi kadar sanatını da bilmesi gerekmektedir. Tarih, Sanat Tarihi, Edebiyat, Coğrafya Arkeoloji, Etnoloji, Antropoloji gibi sosyal alanlar birbirini destekleyen bilimlerdir. Bunun için de Rus kaynakları kadar Avrupa yayınlarını takip etmeleri gerekmektedir. Ancak bu şekilde, dil ve din dışında ortak kültürümüzü tespit edebiliriz. Bu nedenle, şimdilik de olsa, Türkiye’de yaşayan Türk araştırmacıların Türk lehçelerini iyi bilmeleri ve Rusça’dan tercüme yapabilecek kadar Rus dilini öğrenmeleri, aynı şekilde *Türk Devlet ve Akraba Türk Boyları’nın/Türk Soylu Halklar’ın* da (budun) Türkiye Türkçesini öğrenmeleri gerekmektedir.

İslami dönem Türk Sanatı, Türkiye’de neredeyse XX. yy. ortalarından beri Üniversitelerde bilim dalı olarak okutulmaktadır. İslamiyet öncesinin şehir mimarisi, ribat (kervansaray), mezar yapıları (türbe) gibi konularının yanı sıra Türklerin X. yy.’da İslamiyete girmesiyle birlikte yeni karşılaştıkları cami, medrese, zaviye (hılvetana) gibi dini ve sosyal yapıları ile halı, kilim, ahşap, seramik gibi el sanatlarıyla, Araplardan aldıkları hat (yazı) vb. el sanatı ürünlerinin de tarihi geçmişini ve uygulamalarını da öğrenmektedir. Bugün *Geleneksel El Sanatları* adıyla Üniversitelerde bilim dalı olarak ele alınan bu konuların pek

çoğu *Türk Devlet ve Akraba Türk Boyları'nın/Türk Soylu Halkları'nca* (Budun) bilinmemektedir. Bu nedenle Cami, medrese gibi dini yapılarla minyatür, hat, tezhip, ebru, yazma, kakma (sedef kakma, ağaç kama vb.), fildişi, kanaviçe, işleme gibi el sanatları Üniversitelerde ders olarak okutulmamaktadır. Bir tek Özbekistan'da, deri, kemik, ahşap vb. malzeme üzerine tezhip ver minyatür yapımı turistik maksatla da olsa sürmektedir.

Türk Devlet ve akraba Türk Boylarının/Türk Soylu Halkların (Budun) ortak kültür ve medeniyetini araştırmak, derlemek ve bunları bir araya getirip, ortak noktaları tespit etmek ve belirlemek ve bütüncül bir yayım haline getirmek gerekir: Bu iş Türklerin çok farklı ve geniş bir coğrafyalara dağılmış olmalarından dolayı zormuş gibi görünebilir. Ancak, çalışılmaya karar verildiğinde kurulacak ekipler sayesinde bu uzak coğrafyalar, kesinlikle din ve dil ayırımı yapılmaksızın, çok kısa sürede araştırılıp yazılabilir: Bugün Türk olduğu halde Türkçe konuşmayan ve Türk halklarının çoğunluğu Müslüman olduğu halde İslamiyet'ten başka dinler benimseyen Türk devlet ve akraba topluluklar (budun) mevcuttur. Bu amaçla konuyu dil ve din merkezine bağlamadan, *akrabalık ve soy birliğiyle* çözmek gerekir. Bu nedenle konuyu “Türki Devletler, Orta Asya Türk Halkları, Türkçe Konuşan Türk Halkları'nın sanatı” vb. isimlendirmeler yerine *Türk Soylu Halkların Sanatı* veya *Türk Devletleri ve Akraba Türk Boylarının Sanatı* (Budun) adıyla dilendirmenin daha doğru bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz. Bu boylardan her birinin (budun) kendine özgü mimarisi, el sanatı, motifi vardır. Bu nedenle özellikle “Türkî Devletler” terimi bize farklı bir ifade gibi görünmektedir; aslında pek çok aydın ve yazarın “Türkî” kelimesini “Türk soylu, Türk neslinden gelen” mânâsına (budun) kullandığından şüphemiz yoktur. Ancak, konuyu bilmeyenler için bu tür isimlendirmeler tahlil edildiğinde üzerinde daha derin düşünülmesi gereken bir kavram haline dönüşmektedir.

Türk Soylu Halkların/Türk Devletleri ve Akraba Türk Boylarının (Budun) kültürel yönden akrabalarını daha da pekiştirmek yani farkındalık yaratmak için sanat iyi bir araç olarak değerlendirilebilir. Bunun için mutlaka *Türk Soylu Halkların/Türk Devletleri ve Akraba Türk Boylarının* (Budun) *Sanatını* çok iyi bir şekilde araştırmak gerekir. Bunun için en eski yazmalardan başlayarak tüm yazılı kaynakları taramak, sonra yerinde araştırmalar yapıp, tüm verileri derleyip ve tasnif etmek gerekir. Belki bu amaçla bilim heyetleri kurup, araştırma yöntemleri hazırlamak gerekebilir. *Türk Dünyası Sanatı-Sanat Tarihi*'ni araştırmak ve bir birliktelik ortaya koyabilmek için bazı önerilerimiz vardır. Ancak bunlar olmazsa olmaz düşünceler değildir. Konuyla ilgili araştırmalar ilerledikçe konu başlıkları da değişebilir. Ana hatlarıyla yöntemi şöyle sıralayabiliriz.

I- Mimari (Dini mimari, sivil mimari, askeri mimari).

I-1- Dini Mimari

I-1-1- Cami, ibadethane, türbe, mezar, mezarlık alanları, kült yerleri, yatırlar, kutsal alanlar.

I-2- Sivil Mimari

I-2-1-Şehirler, meydan, kervasaray (ribat), köprü, yollar, su yolları, hamam, çeşme, kuyu, ayazma (kuduk) (su yapıları) vb. yapılar.

I-3- Askeri Mimari

I-3-1- Kale, gözetleme yeri, sur, burç, hendek vb.

II- El Sanatları

II-1- Malzemesi yün, deve yünü, pamuk, ipek ve bunların dışındaki liflerden yapılan el sanatları (kiyiz-keçe- halı, kilim, kumaş, işleme vb.).

II-2- Malzemesi demir olan el sanatları (demircilik, bakırcılık, kuyumculuk (zengerlik), vb.

II-3- Malzemesi toprak olan el sanatları (seramik, çini, porselen vb.)

II-4- Malzemesi ağaç olan el sanatları (oyma, derin oyma, künde-kârî, boyama, rölyef vb. teknikle yapılanlar)

II-5- Malzemesi sedef olan el sanatları (rahle, Kur'an kabı, vb.)

II-6- Malzemesi kağıt ve boya olan el sanatları (kaatı, hat, ebru, tezhib vb.).

II-7- Değişik malzemelerle (altın, bakır, kalay vb. karışımı malzemelerle yapılan ve boncuk, kumaş vb. eşyalarla süslenmiş) yapılan el sanatları (buhurdanlık, süs ve koku kapları, tombak vb.).

III- Heykel

III-1- Balbal, ayakta duran heykeller, bir yere bağlı duran heykeller (kayalara bağlı vb.), rölyef, büst vb.

IV- Resim

IV-1- Petroglif, fresk, modern resim (peyzaj, portre) vb.

II-DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Türklerin yaşadığı coğrafyalardaki sanata *Türk Sanatı* denir. *Türkistan'da/ Orta Asya'da* doğup gelişen bu sanat Türklerin dağıldıkları coğrafyalarda farklı şekillerde algılansa da özde aynıdır: Ortak bir kültürün ürünü olan bu eserler İslamiyet öncesinde de, Türklerin İslamiyeti kabul ettiği dönemde de Türk Sanatı olarak gelişmiştir. Bu nedenle de Türklerin İlkçağlarına ait eserleri genel anlamda *Türk Sanatı* olarak adlandırılmakla birlikte, Ortaçağ'da özellikle XVI. yy.'dan sonra *Kazak Sanatı*, *Özbek Sanatı*, *Anadolu-Türk Sanatı* gibi farklı isimlerle tanınır hale gelmiştir. Köken açısından aynı kültürden gelen bu sanatların hepsi de üslup-sitil açısından benzerlikler gösterir. Bu benzerlikler uzak bir etkiden çok ortak kültürün farklı coğrafyalarda, zaman içinde farklı şekillerle uygulanması ve adlandırılmasından kaynaklanmaktadır. Ama isim olarak bile birbirlerine benzemektedir. Sözelimi "böz" (bez), halı, gilam (halı-kilim), kiyiz (keçe), tokbak (tokmak-kirkit), ırşuk (iğ-kirmen) vb.

Türk Sanatının ortak yönlerini tespit etmek ve bu birlikteliği ortaya koyabilmek için her şeyden önce Türkistan/Orta Asya, Avrupa, Afrika, Anadolu, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan ve Kafkasya'da yaşayan *Türk Devlet ve Akraba Türk Boylarının/Türk Soylu Halkların* (Budun) sanatlarını iyi bilmek gerekmektedir: Bilim adamlarından kurulacak ekiplerle her bir Türk Devleti ve Akraba Boyların (budun) ülkesi gezilip, eserleri taranmalı, fotoğrafları çekilen, plânları çizilen eserlerin bilgileri bir araya getirilerek kitap haline dönüştürülmelidir. Kitabın asıl can alıcı noktası uzak diyarlarda bulunan Türk eserlerinin malzeme, plân, teknik ve süsleme bakımından birbiriyle olan benzerlikleri ve ilişkilerinin ele alınacağı ve tasnif edileceği bölümler olmalıdır. Bu yapılamıyorsa; ülkelerinde yaşayan ama her biri alanının uzmanı olan bilim adamları bir araya getirilerek, izlenecek yol, yöntem konusunda ortak bir fikir birliğine vardıldıktan sonra, siparişler verilmeli, görevler dağıtılmalıdır. Çalışma aynı anda başlayıp, aynı anda bitirilmeli; kurulacak ekipler tarafından zaman geçirmeden yayına dönüştürülmelidir. Bu tür çalışmalarda söylenecek her söz, verilecek her yeni fikir zaman kaybına yol açacağından, bir ekip tarafından belirlenecek konu, yol, yöntem sonrasında da çalışmalara katılabilir. Tüm bunları gerçekleştirirken de Türkiye'de yaşayan Türk araştırmacıların Türk lehçelerini ve Rusça'yı okuyup anlayabilecek kadar da Rus dilini öğrenmeleri gerekmektedir. Aynı şekilde Orta Asya'da yaşayan Türklerin de çeviri yapacak kadar Anadolu Türkçesini bilmelerinde fayda vardır.

İzlenecek yol ve yöntem Genel kurulun vereceği kararlar dışında kurulacak bilim ekiplerinin vereceği kararlarca da benimsenebilir. Ana başlıkların *Türk Devlet ve Akraba Türk Boylarının Sanatı* veya *Türk Soylu Halkların Sanatı* başlığı altında *Mimari, El Sanatları*,

Heykel, Resim Sanatı veya Türk Soylu Halkların Sanatı şeklinde ele alınmasının bütüncül yaklaşım açısından faydalı olacağı inancındayız.

KAYNAKÇA

Arık, R. O. (1956), *Coğrafya'dan Vatan'a*, Ankara.

Arık, R. O. (1976), *Türk Sanatı*, Ankara.

Arık, M. O. (1994), *Orta Asya Mimarlık Mirasımızdan İzlenimler/Impressions From Our Architectural Heritage in Central Asia*, TİKA T. C. Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayını, Ankara.

Arseven, C. E. (1955), *Türk Sanatı Tarihi*, C.I-III, , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Aslanapa, O. (1961), *Turkish Art, Seljuks and Otoman Carpets, Tiles and Miniature Paintings*, İstanbul.

Aslanapa, O. (1972), *Türk Sanatı, Başlangıcından Büyük Selçukluların Somuna Kadar*, C.I, II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Aslanapa, O. (1991), *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi: Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara.

Aslanapa, O. (1993), *Türkiye'de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkarlar, Österreichische Kunsthistoriker und Künst'ler in Der Turkei*, İstanbul.

Aslanapa, O. (1996), *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Türksoy Yayınları No:7, Ankara.

Barthold, V.V. (1981), (Haz. H. D. Yıldız), *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, Kervan Yayınları, İstanbul.

Bardhold, V.V. (1997) "Türkistan", *İslâm Ansiklopedisi*, C.12 /2, Eskişehir, s. 141-142.

Beresneva, L. (1994), *Karakalpak Carpet Wares (Karakalpak Halı ve Kilimleri)*, Moskova.

Chavannes, É. (2007), (Çev. M. Koç), *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul.

Diez, E.-Aslanapa,O. (1955), *Türk Sanatı*, İstanbul.

Diez, E.-Aslanapa,O.-M.M. Koman, (1950), *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul.

Diyarbakirli, N. (1974), *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Diyarbakirli, N. (1984), "The Origin Of The Tradition Or Carpet Weaving Among Turkic Peoples And The Problem Or The Origin Of The Carpet Found in Pazırık in The Altai Region", *Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı*, S. 32, Ekim, s.9-43.

Dovodov, N. (1983), *Carpets and Carpet Product Of Turkmenistan*, Ashgabat.

Ergin, M. (1999), *Orhun Anıtları*. İstanbul.

Esin, E. *Türkistan Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, (Tarihsiz).

Gabain, A.V. (1873), *Das Leben im Uigurischen Konigreich Von Qoco (850-1250)*, Wiesbaden.

Gabriel, A.(1931-1934), *Monuments Turcs d'Anatolie" (Anadolu'daki Türk Anıtları)*, Paris.

- Gryaznov, M. P. (1969), *The Ancient Civilization Of Southern Siberia An Archaological Adventure*, Geneva.
- Gumilöv, L. N. (1999), *Eski Türkler*, İstanbul.
- Jettmar, K. (1967), *Art Of Steppes, The Eurasian Animal Style*, London.
- Jirmunskiy, V. M. (1961), (Çev. İ.Kaynak), “Sırderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.XXV, s. 99, Temmuz, s. 471-483.
- Köprülü, F. (1976), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara.
- Ligeti, L. (1986), (Çev. Sadrettin Karatay), *Bilinmeyen İç Asya*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 527, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Maimakova, G. (2005), “Türkistan’ın Rusya Tarafından İşgal Edilmesi”, *Türkologiya*, Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi Yayını, No:3, Türkistan, s.62–67.
- Margulan, A. (1987), *Kazhskoye Narodnoc Prikladnoe İskusstvo* (Kazak El Sanatları) (Rusça), Tom. I, Almatı, 1986, Tom: II, Almatı.
- Moshkova, V. G. (1996), *Carpets Of The People Of Central Asia, Of The Late XIX. and XX. Centuries*, George W. O’Bannon.
- Moshkova, V. G. (1996), *Kovrı Naradov Sredney Azii Kontsa 19-Naçala 20 vv* (19. Asır Sonu-XX. yy. Başlarında Ortaasya Halkları Halıcılığı) (Rusça).
- Moshkova, V. G. (1996), *Carpets Of The People Of Central Asia, Of The Late XIX. and XX. Centuries*, George W. O’Bannon.
- Ögel, B. (1971), *Türk Mitolojisi, C.I-II*, Selçuklu Tarihi Medeniyeti Enstitüsü, Ankara.
- Philips, E. D. (1965), *The Royal Hordes, Nomad Peoples Of The Steppes*, London.
- Radlof, W. (1866-67), *Güney Sibiryaya Türk Boylarının Halk Edebiyatı İle İlgili Örnekler* (Proben der Volksliteratur der Türkischen Staemme Süd-Siberiens), St. Petersburg.
- Rice, T.T. (1965), *Ancient Arts of Central Asia*, London.
- Roux Jean-Paul (1999), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi; 171, İnceleme Dizisi: 31, İstanbul.
- Sarre, F.- Falkenberg, Th. (1921), “Ein Frühes Knüpftteppichfragment Aus Chinesisch Turkestan”, *Berliner Museen*, XLII.
- Stein, A. (1907), *Ancient Khotan*, Oxford.
- Stein, A. (1912), *Ruins of Desert Cathay*, London.
- Strzygowski, J. - H. Glück- F.Köprülü, (Çeviren: A.C. Köprülü), (1974), *Eski Türk Sanatı ve Avrupa’ya Etkisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları:152, Ankara.
- Temir, A. (1991), *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 552.48.
- Turan, O. (1969), *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ankara.
- Tolstov, S. P. (1947), “Goroda Guzov, İstoriko-Etnografiçeskiye Etudı”, *Sovetskaya Etnografiya*, Akademiya Nauk Soyuz SSR, 3, Moskva-Leningrad (Rusça), pp. 55-102.
- Vámbergy, Á. (1865), *Reise in Mittelasien* (Orta Asya’da Seyahat), Leipzig.
- Yetkin, S. K. (1970), *Türk Mimârisi*, Bilgi Yayınevi, Ankara.